

Introducing the Conceptual Framework for “Positive Alienation” Based on Ontological and Epistemological Study of Philosophers’ and Islamic Scholars’ Explanations

Mehran Rezaee ¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
E-mail: m.rezaee@umz.ac.ir

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

26 January 2024

Received in revised form:

7 July 2024

Accepted:

8 February 2025

Published online:

5 January 2026

Keywords:

Positive alienation,
human existence,
supreme self, philosophy,
ethics, philosophy of
culture

Abstract: Alienation is one of the major challenges of human life.

Analyzing the works of philosophers provides valuable insights into the phenomenon of alienation. The present research seeks to determine what conceptual model for “positive alienation” can be extracted by examining the relationships between various explanations found in the viewpoints of Islamic philosophers and thinkers, specifically through the ontological and epistemological dimensions of their explanations. The research methodology employed is analytical and descriptive. According to Islamic thinkers, there are two interpretations of “self-alienation”: (1) Positive self-alienation before God (man gradually offers everything he possesses to God); and (2) Positive alienation in relation to the higher self (transitioning from the lower self to the higher self). These two interpretations can be analyzed from two perspectives: (A) the ontological dimension, which is based on the idea that God is the ultimate cause and creative force behind human existence; and (B) the epistemological dimension, which is rooted in cognitive necessity. Ultimately, a conceptual model of “positive alienation” was proposed based on these analyses. The findings suggest that “positive alienation,” as articulated in Islamic philosophy, is not only acceptable but also encouraged, contrasting with the typically negative connotations of alienation.

Cite this article: Rezaee, M (2026). Introducing the Conceptual Framework for “Positive Alienation” Based on Ontological and Epistemological Study of Philosophers’ Explanations, *Philosophical Meditations*, 15(36), 469-477.
<https://doi.org/10.30470/phm.2024.2011583.2442>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2024.2011583.2442>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: Human existence has always been a central subject of inquiry in human cognition, drawing attention from diverse disciplines throughout history. Among the many issues pertaining to human life, the problem of “alienation” is particularly significant in the modern era. Alienation is commonly perceived as a wholly negative phenomenon, especially in contemporary and postmodern contexts, where machine-driven lifestyles exacerbate feelings of disconnection. However, contrary to this prevailing view, alienation is not always a negative concept. Certain intellectual traditions have the capacity to provide models of “positive alienation.” Investigating and understanding these models may offer solutions to mitigate the effects of “negative alienation”. The present study aims to uncover and analyze various explanations of “positive

alienation” found in the works of Islamic scholars, both classical and contemporary, and to explore the relationships between these interpretations. By doing so, the study seeks to develop a conceptual framework for “positive alienation” that can serve as a counterpoint to the negative interpretations of alienation prevalent in modern thought.

Methodology: This study employs a combination of descriptive and analytical methods. Data was collected from both printed and electronic sources, as well as through library research. The analysis focuses on the ontological and epistemological dimensions of explanations provided by Islamic philosophers and scholars regarding the concept of “positive alienation.”

Findings: A thorough review of the writings of Islamic scholars and philosophers was conducted to identify theories

that account for “positive alienation.” Based on the aspect of alienation addressed by each thinker, the findings were categorized into two primary explanations:

1. Positive Alienation Before God (GPA)

This explanation posits that human beings must surrender all they possess before God, acting and thinking in ways that diminish their sense of ownership and attachment. Such surrender is not considered negative alienation (NA), but rather “positive alienation” (PA) in relation to the absolute truth and ultimate existence—God.

The culmination of this process is “self-abnegation” before God, which represents the highest form of “positive alienation” in relation to the divine.

2. Positive Alienation Before the Superior Self (SPA)

This explanation is based on the distinction between two aspects of the human self—the lower

self and the higher self—as articulated in the works of Islamic scholars. While these two selves are not entirely independent identities, they represent different levels of human values and tendencies. Positive alienation involves transitioning from the lower (imperfect) self to the higher (complete) self, which constitutes an individual’s journey toward perfection. Neglecting the higher self due to excessive focus on the lower self—driven by time, power, and human resource constraints—hinders this process of self-perfection.

Discussion and Conclusion: The relationship between the two explanations of “positive alienation”—GPA and SPA—was analyzed from two perspectives: ontological and epistemological.

1. Ontological Dimension

The primary issue in analyzing the ontological relationship between GPA and SPA is the

concept of existence, which is grounded in two key factors:

- **Existential Equalization:** Islamic mystics and philosophers have equated closeness to God with the pinnacle of human perfection—the ultimate human truth or supreme self. This creates an existential equivalence between GPA and SPA.
- **Causal Dependence:** Human existence is causally dependent on God, who is both the active and creative force behind creation. This relationship explains the union between God's existence and the true self (higher self). Consequently, positive alienation before the higher self (SPA) is essentially a manifestation of positive alienation before God (GPA), as God is the active and creative cause of human existence.

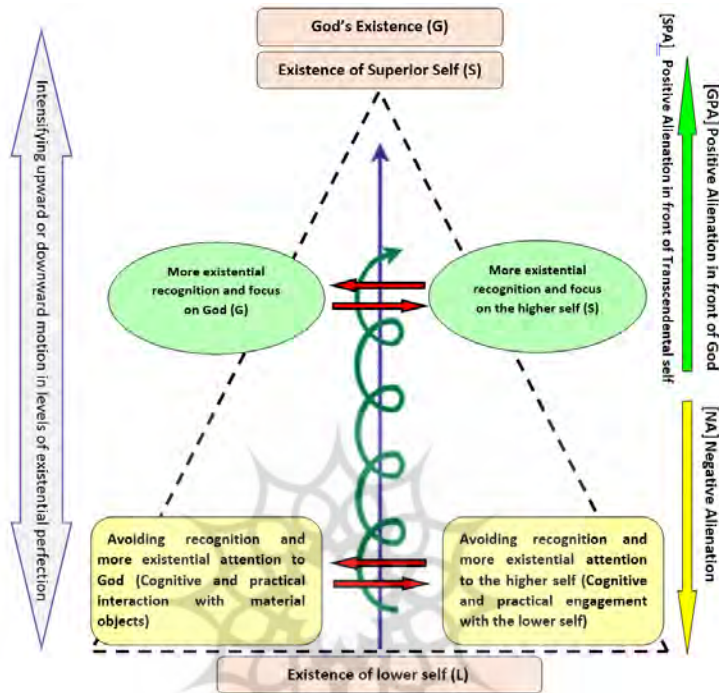
2. Epistemological Dimension

From an epistemological perspective, Islamic thinkers emphasize the close relationship between knowledge of the

higher self (S) and knowledge of God (G). This connection is considered necessary for understanding the relationship between GPA and SPA. The more a person understands their true self, the closer they come to knowing God. This dialectical relationship is both upward (toward God) and downward (toward the self), forming a dynamic interplay that facilitates the individual's spiritual and cognitive development.

Ultimately, a conceptual model of "positive alienation" was proposed based on the ontological and epistemological correlations between the explanations provided by philosophers and Islamic thinkers. This model demonstrates that positive alienation, far from being a negative phenomenon, is a pathway to self-perfection and divine proximity. The findings underscore the idea that the more a person understands themselves, the more they progress in knowing God,

completing their life’s journey
in the process.

References

- Holy Quran
- Al-Turaihi, Sadiq Abbas Hadi (2022). Alienation in Al-Hallaj's poetry. *AL-Mawrid Journal*, 49 (1), 107-122
- Aminrazavi, M. (2001). God, Creation, and the Image of The Human Person in Islam. In: Koslowski, P. (eds) *The Concept of God, the Origin of the World, and the Image of the Human in the World Religions. A Discourse of the World Religions*, vol 1. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-010-0999-7_7
- Asiri Lahiji, Mohammad. (1312). *Mafatih Al-Ejaz fi sharhe Golshan Raz*. Researcher/Editor: Mirza Mohammad Malik Kitab.

- Bombay. [In Arabic]
- Baba Rukna, Masoud ibn Abdullah Shirazi. (1359). *Nosos Al-Khosos fi tarjomeh Al-Fusus*. Researcher/Editor: Rajab Ali Mazloumi. Tehran: Institute of Islamic Studies for McGill University. [In Arabic]
 - Bruce, Steve & Yearley, Steven (2006). *The SAGE Dictionary of Sociology*. London: SAGE Publications.
 - Faiz Kashani, Muhammad ibn Shah Morteza (1360). *Kalamat -e- Maknone men Ololme Ahl Al-Hekmah va Al-Marefah*. Corrected by Atardi Guchani. Dear God. Tehran: Farahani Publishing. [In Arabic]
 - Fowler J. (2020). *Causality: Macrocosmic and Microcosmic Theories of Cause and Effect in Belief Systems*. Liverpool University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv3029rp3>
 - Fromm, Erich & Anderson, Leonard A. (2017). *The Sane Society*. London & New York: Routledge.
 - Gheyseri, Daoud. (1375). *Sharhe Foso Al-Hekam*. Researcher/corrector Seyyed Jalaluddin Ashtiani. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. [In Arabic]
 - Hafez Shirazi. (1385). *Diwan Hafez*. Tehran: Zovar Publishing, 4th edition. [In Persian]
 - Hassanzadeh Amoli, Hassan. (1381). *Hezar -o- yek Kalameh*. Qom: Bostan Kitab, third edition. [In Persian]
 - Honderich, Ted, (2005). *The Oxford Companion to Philosophy*. New York: Oxford University Press.
 - Ibn Sina (1360). *Rasael -e- Ibn Sina*. Termeh Dari, Ziauddin. Tehran: Markazi Publications [In Arabic]
 - Ibn Sina (1364). *Resaleh Azhavih*. With the correction and introduction and comments of Hossein Khedive Jam. Tehran: Ettela'at Publications, second edition. [In Arabic]
 - Ibn Sina (1404). *Al-Talighat*. Beirut: Maktabate Al-Ealame Al-Eslami. [In Arabic]
 - Jafari, Mohammad Taghi.

- (1377). Translation and interpretation of Nahj al-Balagha. Allameh Jafari Institute for editing and publishing works. Electronic publisher: Qom: Tebian Cultural and Information Institute. [In Persian]
- Jafari, Mohammad Taghi. (1394). Khalvate Ons. Edited and organized by Abdullah Nasri. Tehran: Allameh Jafari Editing and Publishing Institute. [In Persian]
 - Javadi Amoli, Abdullah. (1388). Tafsir Tasnim. Researcher: Ali Eslami. Qom: Esra Publishing. [In Persian]
 - Koca, Ö. (2020). Islam, Causality, and Freedom: From the Medieval to the Modern Era. India: Cambridge University Press.
 - Krishna, Daya, (1970). Alienation, Positive and Negative. *Diogenes*, 18(72), 39-55.
 - Liao, F. (1989). Positive alienation and its reflection in taoist thought. *International Sociology*, 4(1), 5-17 .<https://doi.org/10.1177/026858089004001001>
 - Mirdamad, Mohammad Baqer (1367). Al-Qubasat. Due to Dr. Mehdi Mohaghegh's efforts. Dr. Seyed Ali Mousavi Behbahani. Professor Izutsu. Dr. Ibrahim Dibaji. Tehran: Tehran University Press, second edition. [In Arabic]
 - Molavi, Jalaluddin Mohmmad Balkhi (1384). Diwan Kabir Shams. Corrected by: Badi al-Zaman Forozanfar. Tehran: Talaieh Publishing. [In Persian]
 - Motahari, Morteza. (.n .d). Majmoe Asar. Tehran: Sadra Publications. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1302). Majmoe rasāele Al-tesee. Qom: Al-Mustafawi Library. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1354). Al-Mabda va Al-Ma'ād. To the correction of Seyed Jalaluddin Ashtiani. Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Association. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1360). Al-Shawahid al-Robubiyah fi al-Manāhej al-Solukiyah. Correction and comment by

- Seyed Jalaluddin Ashtiani. Mashhad: Al-Markazah Al-Jamei Lenashr, second edition. [In Arabic]
- Mulla Sadra (1363 A). Resâleh Al-Mashaer. to the attention of Henry Carbone. Tehran: Tahuri Library, second edition. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1363b). Mafatih Al-Gheyb. Introduction and correction by Mohammad Khajawi. Tehran: Cultural Research Institute. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1366 A). Tafsir of the Holy Qur'an. Mohammad Khajawi's research. Qom: Bidar Publications. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1366b). Description of Asul al-Kafi. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute of Cultural Studies and Research. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1368). Al-hikmah Al-Mote'aliyah . Qom: Maktabat -e- Al-Mustafawi, second edition. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1381). Kasr Al-Asnam Al-Jahiliyyah. Introduction, correction and commentary by Dr. Jahangiri. Tehran: Hekmat Sadra Foundation. [In Arabic]
 - Mulla Sadra (1422). Description of Al-Hidaya Al-Etheriyyah. Correction by Mohammad Mostafa Fouladkar. Beirut: Arab History Institute. [In Arabic]
 - Najmuddin Kobri, Ahmed. (1368). Fawaeh Al-Jamal and Fawateh Al-Jalal. Translated by Mohammad Bagher Saedi Khorasani. Researcher/Editor: Hossein Haider Khani Mushtaq Ali. Tehran: Marvi Publications. [In Arabic]
 - Naraghi, Mollah Ahmad. (1378). Meraj Al-Sa'adah. Researcher/corrector: Mohammad Naqdi. Qom: Dar Hejarh Foundation, 6th edition. [In Persian]
 - Safi Alishah, Muhammad Hassan ibn Muhammad Baqir. (1378). Tafsir Safi. Tehran: Manochehri Publications . [In Persian]
 - Sarkarpour, Zahra; Khazaei, Zahra and Javadi, Mohsen. (1397). Self-knowledge and Qassam's inferential account of it. *Philosophical Meditations*, 8

- (21), 11-44; doi: 10.30470/phm.2019.34349. [In Arabic]
- Sebastian, Vidal. (2021). Spectacle, positive alienation and immanent subjectivity. Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social. 21(2),1-27. <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.2779>
 - Sheikh Ashraq, Shahabuddin Suhrawardi. (1375). A collection of works. Correction and introduction by Henry Carbon, Seyed Hossein Nasr and Najafaqli Habibi. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research, second edition. [In Arabic]
 - Shirazi, Qutbuddin. (1369). Dorrat Al-Taj. To the diligence and correction of Sayyid Mohammad Mishkwa. Tehran: Hikmat Publications. Third edition. [In Persian]
 - Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. (1378). Shia Dar Islam. Qom: Islamic Publications Office (affiliated with Qom Seminary Teachers Society). [In Persian]
 - Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. (1387). Allameh Tabatabai's collection of letters. By the efforts of Seyyed Hadi Khosrowshahi. Qom: Bostan Kitab Institute. [In Persian]
 - Yarian, Majid. (1401). Art, Truth, Vulgarly (Rethinking the truth of art in Sadra's principles). Philosophical Meditations. doi: 10.30470/phm.2022.556500.2235. [In Persian]
 - Zali, Mustafa. (2019). Soul Affection and Change in the Nature of Conceiver: An Aristotelian Problem, An Avicennaeian Conjecture and a Sadraean Defense. Philosophical Meditations, 10(25), 349-374. doi: 10.30470/phm.2020.112049.1655. [In Persian]
 - Zarin Kob, Abdul Hossein. (1387). Serre Ney; Criticism and analytical and comparative description of Masnavi. Tehran: Scientific publications, 7th edition. [In Persian].

ارائه مدل مفهومی «از خودیگانگی مثبت» مبتنی بر ترابط هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی تبیین‌های فلاسفه و متفکران اسلامی

مهران رضایی^۱ ID

۱. استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: m.rezaee@umz.ac.ir

چکیده: از خودیگانگی، از مباحث مهم در باب وجود انسان است. تبع در آثار متفکران، ما را رهنمون به تحلیل‌های حائز اهمیتی در باب از خودیگانگی مثبت می‌کند. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که تبیین‌های مختلف «از خودیگانگی مثبت» در آثار فلاسفه و متفکران اسلامی چیست و با تحلیل ترابط میان این تبیین‌ها، چه مدل مفهومی‌ای برای «از خودیگانگی مثبت» قابل استخراج است؟ روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است. مبتنی بر یافته‌های پژوهش، بر اساس اینکه از خودیگانگی در مقابل چه مؤلفه‌ای باشد، دو تبیین از منظر اندیشمندان اسلامی قابل احصاء است: تبیین اول [GPA]؛ از خودیگانگی مثبت در مقابل خداوند (انسان در مقابل خداوند به عنوان حقیقت محض، همه آنچه را که دارد، تقدیم کند)؛ تبیین دوم [SPA]؛ از خودیگانگی مثبت در مقابل خود عالی (کمال فرد، حرکت از خود دانی است به خود عالی). این دو تبیین برای از خودیگانگی مثبت، بر اساس دو بُعد، دارای ترابط با یکدیگر هستند: (۱) بُعد هستی‌شناختی (بر محور نسبت خداوند با انسان به عنوان کمال- علت غایی و همچنین بر محور نسبت خداوند با انسان به عنوان علت فاعلی- ایجاد)؛ (۲) بُعد معرفت‌شناختی (رابطه تلازم میان شناخت این دو). در نهایت، مدل مفهومی «از خودیگانگی مثبت» استخراج شد.

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶

بازنگری: ۱۴۰۳/۴/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۰

انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۱۵

واژگان کلیدی:

از خودیگانگی مثبت، انسان، خداوند، خود عالی، خود دانی، کمال، اخلاق.

استناد: رضایی، مهران (۱۴۰۴). ارائه مدل مفهومی «از خودیگانگی مثبت» مبتنی بر ترابط هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی

تبیین‌های فلاسفه و متفکران اسلامی. تأملات فلسفی ۱۵(۳۶)، ۴۶۹-۵۰۳. <https://doi.org/10.30470/phm.2024.2011583.2442>

ناشر: دانشگاه زنجان.

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2024.2011583.2442>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

انسان از جنبه‌های مختلف مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفته است؛ یکی از مهم‌ترین مباحث حول وجود انسان، مسأله «ازخودبیگانگی» است. در رویکرد غالب اندیشمندان، ازخودبیگانگی به‌عنوان مفهومی کاملاً منفی تلقی می‌شود. زندگی ماشینی در دوره مدرن و پست‌مدرن، مشکلات بسیاری را برای انسان به‌وجود آورده است؛ یکی از این معضلات اساسی، «ازخودبیگانگی» است. این معضل، جوامع مختلف جهانی را تحت تأثیر قرار داده است. ایران نیز در این سال‌ها، مستثنی از این قاعده نبوده و گرفتار همین معضل است.

اندیشمندان بسیاری مانند جان لاک، هگل، مارکس، شوپنهاور، فویر باخ و ... مبتنی بر نظام فکری خود، در راستای اصلاح معضل «ازخودبیگانگی» تلاش‌های قابل توجهی داشته‌اند. این دغدغه، منحصر در دنیای فلاسفه نبوده و حتی به عرصه فرهنگ و هنر نیز تسری یافته است؛ به‌عنوان مثال فیلم «عصر جدید» از چارلی چاپلین بر محور همین دغدغه بوده است؛ همچنین فیلم «گاو» از داریوش مهرجویی نیز از تأثیرگذارترین آثار ایرانی در این زمینه است. از منظری

دیگر، برخلاف این رویکرد کلی، «ازخودبیگانگی» مفهومی همیشه منفی نیست، بلکه با توجه به برخی تبیین‌ها، این قابلیت را دارد که مدل‌هایی در قالب «ازخودبیگانگی مثبت» ارائه شود. چنین می‌نماید که احصاء این تبیین‌های «ازخودبیگانگی مثبت» و تحلیل آنها، به نوبه خود، راهکار و برون‌رفتی خواهد بود در راستای اصلاح معضل «ازخودبیگانگی منفی».

«ازخودبیگانگی مثبت» را از منظر اندیشمندان مختلفی می‌توان بررسی کرد؛ از جمله در آثار اندیشمندان مسلمان چنین ظرفیتی مشاهده شده است؛ در حوزه تفکری فلاسفه و اندیشمندان اسلامی، تبیین‌هایی درباره این مسأله وجود دارد.

پژوهش حاضر در پی آن است که تبیین‌های مختلف «از خود بیگانگی مثبت» را در متون و آثار پیشین و معاصر دانشمندان اسلامی کشف کرده و به مقایسه و تحلیل سیستماتیک رابطه آنها بپردازد. بر همین اساس، سؤال اصلی پژوهش این است که تبیین‌های مختلف «ازخودبیگانگی مثبت» در آثار فلاسفه و متفکران اسلامی چیست و با تحلیل ترابط هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی

ویژه کارگران روزمزد، عاری از هرگونه رضایت جمعی است و هیچگونه حق مالکیت در مورد زندگی و یا محصولات تولیدی خود ندارند. بازار قدرت آزاد دارد و انسان‌ها را با جدا کردن از همکدیگر، با جدا کردن از فعالیت‌هایشان و با جدا کردن از محصولاتشان، به بردگی گرفته است (Honderich, 2005: 21). پس از مارکس، استفاده از این اصطلاح و معنای آن توسعه یافت. در این میان، از خودبیگانگی، در اگزستانسیالیسم، مسیحیت مدرن، نحله‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی بیشتر مورد توجه بوده است. نقد و بررسی هر کدام از این مکاتب و متفکران، مجالی خاص می‌طلبد که از موضوع این پژوهش خارج است.

اصطلاح رایج از خودبیگانگی، عبارت است از فقدان خود یا بعضی از عناصر خود در مجرای تأثر از عوامل رباینده‌ای که دست‌به‌کار می‌شوند و انسان را از خود بیگانه و محروم می‌سازند (جعفری، ۱۳۷۷: ۱۱۳-۱۳۱). در طول تاریخ این مباحث، از خودبیگانگی مثبت، در غالب موارد در محور توجهات نبوده است (البته این بدان معنا نیست که هیچ توجهی نیز در غرب و شرق بدان نشده باشد). در «از خودبیگانگی مثبت»،

این تبیین‌ها، چه مدل مفهومی‌ای برای «از خودبیگانگی مثبت» قابل استخراج است؟ از خودبیگانگی در طول زمان در مکاتب مختلف، با معانی متفاوتی مورد بهره‌برداری قرار گرفته است؛ البته این معانی بدون نسبت باهم نبوده‌اند.

واژه «alienation»، به صورت گسترده برای انتقال حس و معنای «از دست دادن [ضرر] یا جدا شدن نامناسب» به کار می‌رود (Bruce & Yearley, 2006: 8-9).

اریک فروم معتقد است که معنای قدیمی‌تر از واژه "alienation" برای نشان دادن و مشخص کردن شخص مجنون بود (Fromm & Anderson, 2017:)

۱۱۶-۱۱۷). هگل 'alienation' را برای به تصویر کشیدن «آگاهی ناخوشایند» در

زندگی رومیان و قرون وسطای مسیحی استفاده می‌کرد (Honderich, 2005:)

۲۱). مارکس این اصطلاح را برای توصیف بیگانگی انسان‌ها از ماهیت واقعی و طبیعی

خود بهره برده است. از نظر مارکس مردم، خود و دنیای مادی خود را به اشیا و چیزهایی

که محصول کار خودشان است، تغییر می‌دهند (Bruce & Yearley, 2006: 8-)

۹). در نگاه مارکس، زندگی افراد مدرن، به-

همراه است که هدفش تکامل خودِ جدید است که در درون آدمی ظهور می‌کند (جعفری، ۱۳۷۷: ۱۲۴). در بحث از پیشینه پژوهش، موارد بیشتری در باب ازخودبیگانگی مثبت ارائه شده است.

در ادامه پژوهش، در راستای ارائه دقیق‌تر محتوا، از نمادگذاری (کدگذاری) اصطلاحات، طبق جدول زیر بهره‌گیری شده است. برخی از این مفاهیم نیاز به توضیحات تکمیلی دارد که ذیل مباحث آتی ارائه خواهد شد.

نظر متفکران بر این است که ازخودبیگانگی، نتایج مثبت هم دارد. آگوستین (354-430) علاوه بر بیان جنبه منفی، ازخودبیگانگی را چرخش کامل روح از امور فانی و رنج‌های موجود در عالم می‌داند. در پدیدارشناسی هگل نیز جنبه مثبت را می‌توان استخراج کرد (Liao, 1989: 5-17). در نظام فکری علامه جعفری، ازخودبیگانگی مثبت بر مبنای اصل تحول و دگرگونی در موجودیت درونی آدمی قرار گرفته است؛ تجدّد خودها، یکی پس از دیگری با یک کوشش درونی

God	G	خداوند
Superior self	S	خودِ عالی
Lowly self	L	خودِ دانی
Alienation	A	ازخودبیگانگی
Negative Alienation	NA	ازخودبیگانگی منفی
Positive Alienation	PA	ازخودبیگانگی مثبت
Positive Alienation in front of God	GPA	ازخودبیگانگی مثبت در مقابل خداوند
Positive Alienation in front of Transcendental self	SPA	ازخودبیگانگی مثبت در مقابل خودِ عالی

نگاشته شده که غالباً با محوریت ازخودبیگانگی منفی بوده است؛ ولیکن بحث «ازخودبیگانگی مثبت» بسیار محدود و غیرمنسجم بوده است. با این حال، مسأله خاص این پژوهش یعنی «احصاء تبیین‌های

در نمادگذاری موارد پایانی، برای تفکیک شفاف‌تر، G و S در ابتدای نمادگذاری قرار داده شده است.

در باب ازخودبیگانگی، همانگونه که اشاره شد، به صورت کلی آثار مختلفی

منظر گای دیبرد^۳ بر اساس خوانش های جدید مارکس پرداخته شده است (Sebastian, 2021: 1-21).

در حوزه مطالعات اسلامی، از آنجاکه دغدغه خاص «ازخودبیگانگی»، تا حدی مسأله‌ای تازه و مربوط به سده‌های اخیر است، به‌همین دلیل با این عنوان خاص، کمتر در آثار اندیشمندان متقدم اسلامی آمده است. در میان اندیشمندان متأخر اسلامی نیز افرادی مانند مرتضی مطهری در آثاری مانند *انسان کامل*، سیری در *نهج‌البلاغه* (مطهری، بی‌تا، ج ۱۶ و ۲۳) و ...، محمدتقی جعفری در *ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه* (جعفری، ۱۳۷۷) به فراخور در بخش‌های مختلف، در باب ازخودبیگانگی منفی و مثبت، نظراتی را از منظر خود مطرح نموده‌اند؛ همچنین الطریحی^۴ در مقاله «Alienation in Al-Hallaj's poetry»، از منظر منصور حلاج (که از عرفای بنام اسلامی است)، به جنبه مثبت ازخودبیگانگی پرداخته است (Al-Turaihi, 2022: 107-122).

در باب وجه تمایز این پژوهش با موارد پیشین می‌توان گفت پژوهش حاضر، به صورت منسجم، مفصل و خاص به مسأله

ازخودبیگانگی مثبت در آثار متفکران اسلامی و سپس تحلیل ترابط هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی آنها، به صورت یکپارچه در اثری یافت نشده است. در ادامه به بعضی آثار حول «ازخودبیگانگی مثبت» اشاره خواهد شد.

کریشنا^۱ در مقاله‌ای با عنوان «Alienation, Positive and Negative» که در واقع نسخه تجدیدنظرشده از سخنرانی نگارنده در کنفرانسی با موضوع «ازخوبیگانگی انسان» است، حول هر دو جنبه منفی و مثبت، نظراتی از دیدگاه اندیشمندان غربی را مورد تحلیل قرار داده است؛ بخش زیادی از بحث بر محور مسائل جامعه‌شناسی است (Krishna, 1970: 39-55). لیو^۲ در مقاله «Positive alienation and its reflection in Taoist thought» با محوریت اندیشه‌های تائویستی، به بحث ازخودبیگانگی مثبت پرداخته است (Liao, 1989: 5-17). در مقاله «Spectacle, positive alienation and immanent subjectivity» نیز به بررسی معنا و ابعاد ازخودبیگانگی مثبت از

3 Guy Debord

4 Al-Turaihi

1 Krishna

2 Liao

آثار و مبتنی بر شبکه معنایی مفاهیم و اصطلاحات، و البته با یاری‌گیری از آثار اندیشمندان متأخر، تبیین‌های مختلفی ارائه شود.

در نهایت، نظرات اندیشمندان بر اساس اینکه از خودبیگانگی در مقابل چه مؤلفه‌ای قرار می‌گیرد، در دو تبیین، دسته‌بندی شد؛ تبیین اول، از خودبیگانگی مثبت در مقابل «خداوند» و تبیین دوم، از خودبیگانگی مثبت در مقابل «خودِ عالی». از آنجا که آشنایی ذهن، با «از خودبیگانگی مثبت در مقابل خداوند» بیشتر است، ابتدا این تبیین ارائه شده و سپس به تبیین دوم پرداخته خواهد شد.

۱-۱. تبیین اول: «از خودبیگانگی مثبت» در

مقابل «خداوند» [GPA]

از توصیه‌هایی که در آثار فلاسفه اسلامی همواره مورد تأکید بوده، این است که انسان، در مقابل خداوند همه آنچه را که دارد، اعطا کند؛ به گونه‌ای که تا جای ممکن، نه در فعل و نه در ذهن، خود را مالک چیزی نداند و همه چیز را از خدا بداند، حتی خود را؛ چنین مسأله‌ای، از خودبیگانگی منفی [NA] تلقی نمی‌شود، بلکه «از خودبیگانگی مثبت» [PA] در مقابل حقیقتی محض و وجودی کامل به نام خداوند است.

«از خودبیگانگی مثبت» پرداخته است؛ همچنین هدف پژوهش حاضر، احصاء، مقایسه و بررسی ترابط تبیین‌های مختلف برای از خودبیگانگی مثبت است. علاوه بر این، در پژوهش حاضر محور اصلی، تلاش شده تا آرای اندیشمندان مختلف اسلامی به صورت جامع، مورد واکاوی و تحلیل قرار گیرد تا تصویری فراگیر برای از خودبیگانگی مثبت بر اساس اندیشه اسلامی ارائه شود.

روش پژوهش این مقاله، توصیفی-تحلیلی است که گردآوری اطلاعات با روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به کتب و مقالات مکتوب و الکترونیک انجام شده است.

۱. احصاء تبیین‌های موجود برای

«از خودبیگانگی مثبت» در آثار متفکران

اسلامی

در راستای کشف تبیین‌های موجود برای از خودبیگانگی مثبت، در آثار فلاسفه و اندیشمندان اسلامی جست‌وجوی وسیعی صورت گرفت. با توجه به اینکه مسأله از خودبیگانگی، مسأله‌ای نسبتاً نوپدید محسوب می‌شود، به همین سبب در آثار اندیشمندان پیشین اسلامی به صورت مستقیم به آن اشاره نشده است. بر همین اساس، تلاش شده تا با تتبع و جست‌وجوی مفصل

در ادبیات عرفانی و فلسفی اسلامی، مواردی مانند «فناء فی الله» و «عاری شدن از غیر» مشیر به این حقیقت هستند که در ادامه نمونه‌هایی به صورت اجمالی مورد تحلیل قرار خواهند گرفت^۱. مولانا در قالب شعر، به زیبایی مقام تشرف و تقرب به بارگاه الهی را چنین تصویرگری می‌نماید:

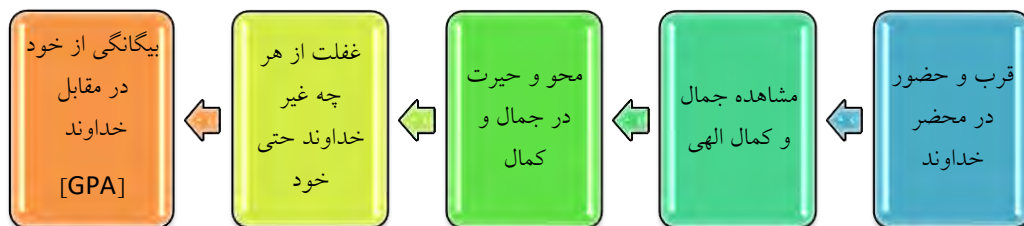
من چو موسی در زمان آتش شوق و لقا
سوی کوه طور رفتم، حبذالی حبذا
دیدم آنجا پادشاهی، خسروی، جان‌پروری
دلربایی، جانفزایی، بس لطیف و خوش‌لقا
از نوای عشق او آنجا زمین در جوش بود
وز هوای وصل او در چرخ دایم شد سما
در فنا چون بنگرید آن شاه شاهان یک نظر
پای همت را فنا بنهاد بر فرق بقا
چون نقاب از روی او باد صبا اندر ربود
محو گشت آنجا خیال جمله‌شان و شد هیا
لیک اندر محو، هستیشان یکی صد گشته بود
هست محو و محو هست آنجا بدید آمد مرا
صادق آمد گفت او، وز ماه دور افتاده‌ام
چون حجاج گم‌شده اندر مغیلان فنا
(مولوی، ۱۳۸۴: ۹۹-۱۰۰)^۲.

مولانا خود را در محضر قرب الهی فرض می‌کند؛ جایی که جایگاه خداوند، در نمایی مملو از عشق بر او مصور می‌شود؛ این جایگاه، در عین حال که سرشار از حضور است، توأمان، پوشیده می‌شود در «غیبت از غیر»؛ غیبتی که مستلزم فناست، فنای هرچه غیر خداوند. این سنخ نظریات، در خلال آثار اندیشمندان اسلامی به فراوانی یافت می‌شود. به عبارت دیگر، نتیجه قرب خداوند و تجلی انوار الهی بر فرد، محو شدن در جمال اوست. چنین محو شدنی، همراه با حیرت و تحیر است؛ تحیر ناشی از استغراق در جمال و کمال الهی. نتیجه چنین محو و حیرتی نیز، چیزی نیست جز فنا؛ فنای در او که همراه است با غفلت از غیر محبوب. در نهایت این سیر، غفلت از «غیر او»، به اوج رسیده و حتی به «غفلت از خود» در مقابل خداوند می-

۱ در ادامه، به جهت اختصار صرفاً چند نمونه ذکر شد؛ برای بررسی و مطالعه سایر موارد؛ نک: نراقی، ۱۳۷۸: ۱۲۰؛ نجم الدین کبری، ۱۳۶۸: ۲۴۵؛ حسن زاده آملی، ۱۳۸۱: ۱۵۸؛ جعفری، ۱۳۷۷: ۱۱۰.

۲ بدلیل رعایت اختصار، گزیده ای منتخب از بخش های مختلف این شعر در این مجال، ارائه شده است.

انجامد و همین است نهایت «از خود بیگانگی مثبت» در مقابل «خداوند» [GPA].

بیگانه می‌گردد؛ فنايي که در نهایت، فناي از خود فناست.

بابا رکن الدین شیرازی در شرح *فصوص الحکم ابن عربی*، قائل به سه مقام و اسم است: «اسم ظاهر» که شریعت است در عالم ملک؛ «اسم باطن» که طریقت است در عالم ملکوت و «باطن باطن» که فناء فی الله است ذاتاً و وجوداً و صفاتاً و فعلاً که آن در انتهای عالم حقیقت پدید آید (بابا رکن، ۱۳۵۹، ج ۱: ۲۸۴). در این عبارت، به وضوح، نهایت مسیر تبیین شده است که فنا و از خود بیگانگی کامل در خداوند است.

۲-۱. تبیین دوم: «از خود بیگانگی مثبت» در مقابل «خود عالی» [SPA]

تبیین دوم برای از خود بیگانگی مثبت [PA]، مبتنی بر تفکیکی است که در آثار متفکران اسلامی مابین دو «خود» و یا دو «نفس» در انسان مطرح می‌شود. تفکیک بین دو خود، با ادبیات و تقریرهای مختلفی بیان شده است؛

حافظ شیرازی، توصیه به از خود بیگانگی مثبت را در قالب رهیدن از حجاب خود تشریح می‌کند؛ حافظ خود را حجاب راه می‌داند که باید برای رسیدن به معشوق (کمال نهایی)، از میان برداشته شود: حجاب راه تویی حافظ از میان بر خیز خوشا کسی که درین راه بی حجاب رود (حافظ، ۱۳۸۵: ۳۴۳)

مقام فنا، البته خود دارای مراتب مختلف است که در آثار اندیشمندان، تقریرهای مختلفی برای مراتب فنا وجود دارد. در یکی از تقریرها، ملاصدرا در شرح یک ذکر، از زبان برخی فضلا و مشایخ، برای فنا قائل به مراتب چهارگانه است: ۱- فنا از ماسوای خداوند؛ ۲- فنا در خداوند؛ ۳- فنا از ماسوای ذات؛ ۴- فنا از فناي از ماسوای ذات (ملاصدرا، ۱۳۰۲: ۲۳۲). فرد هر چه در خداوند بیشتر غرق می‌شود، از خود و هر چیزی غیر از خدا، بیشتر عاری شده و بیشتر

جدال و کشمکش میان ابعاد مختلف وجود انسانی است.

توضیح اینکه، افعال اختیاری انسان مبادی مختلفی دارد؛ تقریرات در شرح مبادی افعال انسان متفاوت است؛ به عنوان مثال ملاصدرا در تفسیر قرآن کریم قائل است که: «ان مبادی الافعال الاختیاریه من الإنسان امور أربعة: أولها: تصور الشيء ... ثانيها: الشوق... ثالثها: العزم... رابعها: قوة جسمانية مباشرة للتحريك» (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۵: ۲۲۰-۲۱۹).^۱ با توجه به اینکه همه افعال اختیاری انسان به ضرورت مبادی ای دارد و با توجه به اینکه برخی از افعال انسانی از سنخ افعال حیوانی است ولیکن برخی دیگر از این سنخ نیست بلکه فراتر از سطح امور مادی است؛ سؤال این است که مبدأ افعالی که فراتر از سطح ماده است و غالباً افعال اخلاقی و ارزشی نام گذاشته می شود، چیست؟ اینجاست که می توان وجود افعال اخلاقی و ارزشی را نشانه و ملاکی دانست بر وجود یک من در انسان که متفاوت است از من حیوانی او (من دانی [L]).

تفکیک بین دو خود دانی و عالی،

تعبیرهایی مانند خود عالی [S] و خود دانی [L]، خود برتر و خود پست تر، نفس عالی و نفس دانی، من عالی و من دانی، خود حقیقی و خود غیر حقیقی، خود و ناخود، من اصیل و من طفیلی و ...

تن نماد جنبه مادی و دانی انسان است و جان نماد روح و درون مایه متعالی انسان. در ادبیات اندیشمندان اسلامی، خود دانی، بدن و تن است که انسان باید از این خود رهیده و به خود عالی که گاهی جان و گاه روح و ... خوانده می شود، نائل آید؛ در تمام این موارد سخن از تمایز دو خود است؛ خودی که تن است و خودی که جان و روح است (ابن سینا، ۱۳۶۴: ۱۳۸؛ شیخ اشراق، ۱۳۷۵، ج ۳: ۲۶۴؛ ملاصدرا، ۱۳۸۱: ۱۵؛ شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۱۶). خود عالی و حقیقی [S] همان روح و نفخه الهی است که متفاوت از خود دانی و غیر حقیقی [L] یعنی جنبه حیوانی انسان است.

یکی از مجاری کشف «خود حقیقی» و یکی از نشانه هایی که بر لزوم تفکیک خود عالی و خود دانی [L] وجود دارد، تأمل در گرایش های انسانی و اخلاقی در انسان و

۱ موارد مشابه، نک: ابن سینا، ۱۴۰۴: ۱۹؛ میرداماد، ۱۳۶۷:

۳۳۷؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶: ۳۵۵-۳۵۴.

کمال رشد کند و پیش برود، واجد نفس انسانی و توانایی تعقل و انجام امور مرتبط با عقلانیت می‌شود.

چنین می‌نماید که ماندن در مرحله حیوانی، همان مرحله‌ای است که از آن به «خود دانی» تعبیر می‌شود؛ چنانچه انسان صرفاً در این مرحله بماند، می‌توان او را بازمانده در مرحله حیوانی و افتاده در ورطه خود دانی [L] دانست؛ اگر انسان به سمت هدف نهایی و کمال غایی خود سیر کند، بیشتر در این مسیر تدریجی و اشتدادی پیش رفته است و خود عالی خویش [S] را بیشتر کسب کرده است.

در تبیین ارتباط از خود بیگانگی مثبت [PA] و کمال انسانی، می‌توان بیان داشت که در واقع، این دو فرایندی برای «خودتر شدن» هستند. به تعبیر مطهری، کمال، حرکت از «خود» به «خود» است. ایشان برای تشریح مطلب بیان می‌دارد که نطفه انسان مانند تخم یک گل، از شروع رشد تا آخرین مراحل کمال خودش، به عنوان یک واقعیت و خود ممتد، در حرکت از «خود» به «خود» است. هرچه به سمت کمال خودش بیشتر می‌رود،

بدین معنا نیست که در انسان «دو خود کاملاً مجزا» وجود دارد. به عبارت دیگر، چنین نیست که دو شخصیت و یا دو هویت در هر افراد انسانی وجود داشته باشد؛ بلکه در واقع یک انسان است که دارای درجات مختلفی از ارزش‌ها و تمایل‌هاست.

این که خود عالی و خود دانی را درجات مختلف انسانی بدانیم، در نگاه ملاصدرا ریشه در حرکت اشتدادی و جوهری وجود انسان در مسیر کمال و سعادت دارد (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۲۵-۲۳۳؛ ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۸: ۲۴۳-۳۷؛ ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۲۴-۶)^۱. ملاصدرا مبتنی بر اصالت وجود، اصالت در انسان را هم به وجود انسانی می‌داند نه ماهیت او؛ این انسان که در او، وجود اصیل است برای نیل به سعادت، یک حرکت اشتدادی و تدریجی را طی می‌کند. انسان در این مسیر ابتدا واجد نفس نباتی می‌شود که تنها افعالی ابتدایی مانند نباتات از او سر می‌زند؛ سپس انسان در مسیر کمال، واجد نفس حیوانی می‌گردد که در این مرحله، از او افعال حیوانی سر می‌زند مانند خوردن و آشامیدن و شبیه به آن. چنانچه انسان در مسیر

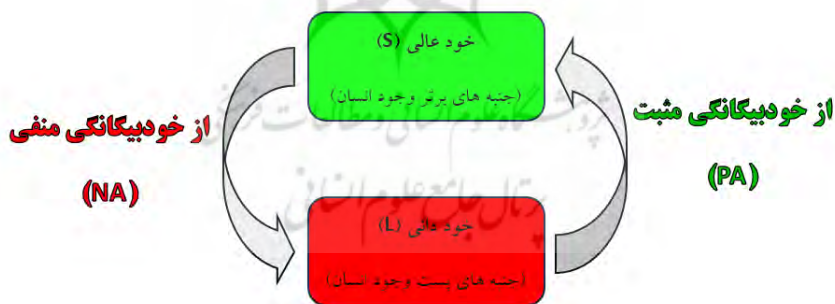
۱ همچنین؛ نک: ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۱۸۱-۱۸۴؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۲۷-۹؛ ملاصدرا، ۱۳۶۳-ب: ۴۹۸-۵۰۴؛ ملاصدرا، ۱۴۲۲: ۲۱۹.

از «خود ناقص» به سمت «خود کامل» می‌رود و «خودتر» می‌شود (مطهری، بی‌تا، ج ۲۳: ۳۱۱). در واقع، کمال، از خودبیگانگی مثبت [PA] است؛ حرکتی است از خود دانی (خود ناقص)، به خود عالی (خود کامل)؛ در مقابل نیز، «از خودبیگانگی منفی» [NA]، حرکتی است از خود عالی به سمت خود دانی.

محور غالب آثار اندیشمندان اسلامی^۱، نكوهش پرداختن به خود دانی و توصیه به خود عالی و تلاش در پرورش آن است. کلید فهم تمایز اساسی «از خودبیگانگی منفی» [NA] که مورد نكوهش است با «از خودبیگانگی مثبت» [PA] که در این

پژوهش، مورد ستایش است؛ فهم تفکیک همین خود دانی و خود عالی است. افتادن به ورطه خود دانی، در واقع فراموشی «خود عالی» یعنی خود حقیقی است و از این جهت «از خودبیگانگی منفی» [NA] شناخته می‌شود. از دیگر سو، توجه به خود عالی و تمرکز بر ایصال به آن، حرکت در مسیر کمال حقیقی بوده و از خودبیگانگی مثبت [PA] شناخته می‌شود.

اگر بخواهیم معانی بحث «از خودبیگانگی مثبت» در مقابل خود عالی [SPA] را در غالب مدل مفهومی، بازتیین کنیم، چنین خواهیم داشت که:

مدل شماره ۱: مدل مفهومی تبیین دوم؛ «از خودبیگانگی مثبت» در مقابل «خود عالی» [SPA]

و منابع بشری و ...، هر اندازه که به خود دانی (L) توجه بیشتری شود، فرد از خود عالی

نکته پایانی قابل ارائه در این بخش، این است که به دلیل محدودیت در زمان و توان

۱ به عنوان نمونه؛ نک: نراقی، ۱۳۷۸: ۲۳ و ۲۴؛ جعفری،

(S) باز خواهد ماند.

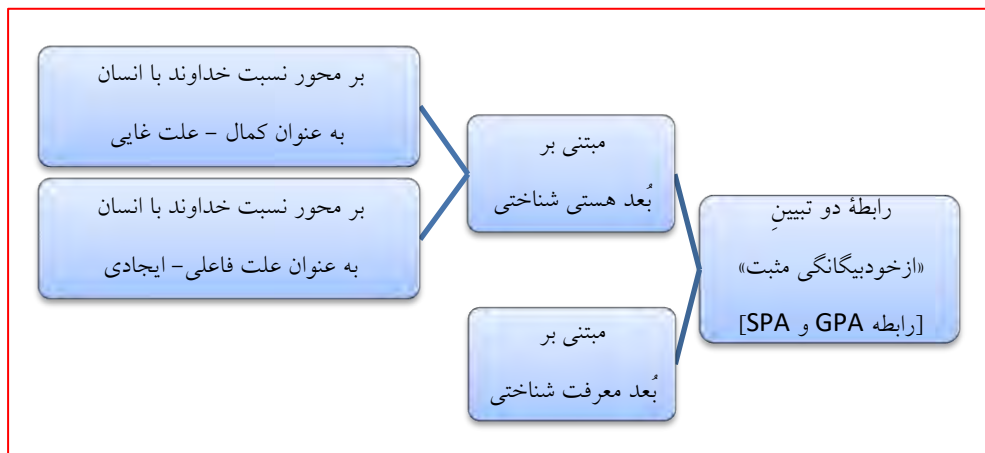
برای مثال فرض کنید اگر شخصی در ماه آینده، یک مصاحبه علمی داشته باشد که برای او بسیار حائز اهمیت است، حال چنانچه این فرد، این فرصت یک ماهه را بخواهد در کلاس آموزش فشرده شنا شرکت کند، به نظر عقلانی نیست؛ چون فرصت محدود است و پرداختن به کلاس شنا، او را از ضروریات و آمادگی هرچه بیشتر برای مصاحبه آموزشی محروم خواهد کرد (با فرض اینکه توانایی‌های پیشین زیادی در این زمینه نداشته باشد).

از سوی دیگر اگر قرار باشد که فردی یک ماه دیگر، در مسابقات قهرمانی تیراندازی شرکت کند و تمام زندگی او وابسته به این مسابقات باشد، حال (با فرض اینکه هنوز به آمادگی نهایی نرسیده است)، اگر در همین یک ماه بخواهد به صورت فشرده روزی ۱۲ ساعت مطالعه رمان داشته باشد، به نظر کار صحیحی را انجام نداده است؛ به دلیل محدودیت در زمان و توان و منابع انسانی.

بر همین اساس، با توجه به محدودیت‌هایی که انسان را از جنبه‌های مختلف احاطه کرده است، پرداختن به هر کدام از دو خود عالی یا دانی، فرد را از آن دیگری بازمی‌دارد. بر اساس آرای اندیشمندان اسلامی، با توجه به اصل بودن پردازش و پرورش خود عالی (S)، چنانچه فرد به خود دانی (L) مشغول شود، به نظر انتخابی غیرعقلانی انجام داده و در حال اتلاف زمان و انرژی است.

۲. تحلیل رابطه دو تبیین «ازخودبیگانگی مثبت» [رابطه GPA و SPA]

رابطه بین دو تبیین یعنی، تبیین اول (ازخودبیگانگی مثبت در مقابل خدا [GPA]) و تبیین دوم (ازخودبیگانگی مثبت در مقابل خود عالی [SPA])، را از دو مجرای می‌توان تحلیل کرد: مجرای اول، مبتنی بر ابعاد هستی‌شناختی (در دو محور) و مجرای دوم، مبتنی بر ابعاد معرفت‌شناختی. در ادامه هریک از این مجاری، تحلیل و بررسی خواهد شد.

تقریرهای مختلف). به دیگر بیان، خود، در مسیر کمال و ازخودبیگانگی مثبت، در حرکت اشتدادی و تکامل وجودی بوده و در این سیر، در حال حرکت به سمت خداوند (به مثابه غایت و علت غایی) و «فناى در خداشدن» است؛ در نتیجه «رهیدن از من دانى و حرکت به سمت من عالی» [SPA] نیز تبلوری از «بیگانگی از خود و حرکت به سمت خدا» [GPA] است.

مرتضی مطهری در مقام نقد تفکر سارتر (که مخالف نگاه الهی است) قائل است که گرچه سارتر تعلق به خدا را نوعی تعلق به موجودی غیر و بیگانه و ازخودبیگانگی می-داند ولیکن در واقع، تعلق به خدا، متفاوت از سایر تعلقات است؛ تعلق به خدا تعلق به غایت و کمال نهایی خود انسان است؛ حرکت به

۲-۱. تحلیل رابطه دو تبیین «ازخودبیگانگی مثبت»، مبتهی بر بُعد هستی شناختی

در این مجرا، مسأله مبنایی، هستی و وجود است که همان طور که بیان شد، این بُعد به نوبه خود، در دو محور قابل تحلیل و بررسی است.

۲-۱-۱. تحلیل هستی شناختی رابطه GPA و SPA، بر محور «نسبت خداوند با انسان به عنوان کمال (علت غایی)»

عرفا و فلاسفه اسلامی، به ادبیات و زبان های مختلف (که گاهی تفاوت هایی نیز در تقریرها و رویکردها دیده می شود)، غایت کمال انسان که همان نهایت حقیقت انسانی و یا خود عالی است را گره زده اند با تقرب به خداوند؛ به نوعی «یکسان سازی وجودی» داشته اند مابین نهایت GPA و SPA (البته با

فناى در او شدن را كشف كرد؛ زیرا به وضوح این سؤال قابل طرح است که چرا انسان باید در پی فنا شدن باشد؟

از منظر اندیشمندان اسلامی، این از خودیگانگی مثبت و فنا، در واقع مسیر کمال حقیقی است و سبب می شود تا «وجود فرد» با «وجود خداوند» گره بخورد و در آن غرق و ذوب شود و در نهایت، با توجه به بقای وجود خداوند، فرد نیز به مقام بقا برسد (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف: ۸۶؛ ملاصدرا، ۱۳۶۶ ب: ۱۷۶؛ میرداماد، ۱۳۶۷: ۴۸۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۶۰: ۱۱۲؛ اسیری لاهیجی، ۱۳۱۲: ۵۵؛ زرین کوب، ۱۳۸۷: ۷۴۶-۷۵۰). به دیگر سخن، میل به بقا، همان انگیزه و کشش درونی است که هدف افعال و اعمال انسان هاست؛ نتیجه از خودیگانگی و فناى در خداوند [GPA]، نوعی تحول جوهری و وجودی است. فرد با هویت جدید الهی خود، به بقای ابدی می رسد. فانی از خود و هر چیزی غیر از خدا شده و در نهایت، باقی به بقای وجود خداوند می شود.

سمت خدا، تبدیل شدن و حرکت از «خود» به «خود» است. در نتیجه، وابستگی به خدا، وابستگی به غیر و بیگانه نیست بلکه وابستگی به «خود» است (مطهری، بی تا، ج ۲۳: ۳۱۱-۳۱۲). منشأ بنیادین طرح این بحث از طرف مطهری، مسأله آزادی و رابطه آن با دین و خدا باوری بوده است.

با توجه به اینکه در تفکر اسلامی، خداوند خیر و کمال محض است، در نتیجه منشأ هر کمالی در خداوند است؛ بر همین اساس، کمال انسان نیز ناشی از خداوند است. به دیگر سخن، وقتی سخن از کمال و غایت انسان می شود، در واقع سخن از حقیقتی است. نشأت گرفته از خداوند که وابسته به اوست. در نتیجه خود عالی (خود حقیقی، حقیقت انسانی)، وابسته به خداست و خداوند علت غایی آن است. از خودیگانگی مثبت به سمت خود عالی [SPA]، در واقع همان حرکت به سمت خداوند است؛ همان از خودیگانگی مثبت در مقابل خداوند [GPA] است.

از خلال همین تحلیل هستی شناختی رابطه GPA و SPA، بر محور «نسبت خداوند با انسان به عنوان علت غایی (کمال)»، می توان چرایی توصیه و تأکید بر GPA [از خودیگانگی مثبت در مقابل خداوند] و

تکنه تحلیلی: تسری «از خودبیگانگی مثبت در مقابل خداوند» [GPA] به تمام اجزای عالم در مسیر کمال

علامه طباطبایی، این مسأله را مختص انسان نمی‌داند بلکه به همه اجزای عالم آفرینش تسری می‌دهد؛ او قائل است که جهان آفرینش با همه اجزای خود که یکی از آنها انسان است، با سیر تکوینی خود (که پیوسته رو به کمال است) به سوی خدا در حرکت است و روزی خواهد رسید که به حرکت خود خاتمه داده، در برابر عظمت و کبریای خدایی، انیت و استقلال خود را به کلی از دست می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۷۰).

از این منظر، حقیقت حرکت همه اجزای عالم، در واقع به سمت خداست؛ یعنی اگر قرار باشد برای همه اجزای عالم یک خود و غیر خود، و در نتیجه از خودبیگانگی منفی [NA] و مثبت [PA] تبیین شود، می‌توان بیان داشت که از خودبیگانگی مثبت برای تمام اجزای عالم [PA]، حرکت به سمت حقیقت خود یعنی خداوند و پرهیز از خود دانی فعلی است.

۲-۱-۲. تحلیل هستی‌شناختی رابطه GPA و SPA، بر محور «نسبت خداوند با انسان به عنوان علت فاعلی - ایجابی»

با توجه به وابستگی علی که انسان به خداوند [G] دارد و خداوند علت فاعلی و ایجابی هستی انسان است، در نتیجه نوعی اتحاد و ربط میان وجود خود حقیقی (خود عالی) [S] و وجود خداوند [G] فهم می‌شود؛ مبتنی بر این فهم، از خودبیگانگی مثبت در مقابل خود عالی [SPA]، در واقع جلوه‌ای از «از خودبیگانگی مثبت در مقابل خداوند» [GPA] به عنوان علت فاعلی و ایجابی است.

علت فاعلی و ایجاب کننده هر چیزی، مقوم ذات آن چیز است و از خود آن چیز، نزدیک‌تر به خودش است. تعلق انسان به خدا، تعلق به علت ایجاب کننده خودش است و تعلق به چیزی مغایر با ذاتش نیست. خداوند به هر چیزی از خودش، «خودتر» است (مطهری، بی‌تا، ج ۲۳: ۳۱۳-۳۱۲). این خودتر بودن، در واقع بیان تعلق خود حقیقی [S] به خداوند [G] است. بر همین اسلوب، «از خودبیگانگی مثبت و نیل به سمت خود عالی» [SPA]، در واقع «از خودبیگانگی مثبت و نیل به سمت خداوند» [GPA] است. در باب نحوه وجود انسان و تعلق او به

خداوند، نحوه ایجاد توسط خداوند، مباحث عین الربط بودن معلول‌ها، دوام فیض و ... مطالب بسیار زیادی در آثار فلاسفه و اندیشمندان اسلامی موجود است که در این مقال نمی‌گنجد؛ البته اختلاف نظرهایی در نحوه وجود و یا وحدت و کثرت ماسوی‌الله، میان اندیشمندان اسلامی وجود دارد؛ اما با وجود این اختلاف نظرها، اصل علیت فاعلی داشتن خداوند، نسبت به موجودات امکانی (از جمله انسان) و مربوط بودن موجودات امکانی به خداوند، محل اختلاف نیست.

خداوند، نحوه ایجاد توسط خداوند، مباحث عین الربط بودن معلول‌ها، دوام فیض و ... مطالب بسیار زیادی در آثار فلاسفه و اندیشمندان اسلامی موجود است که در این مقال نمی‌گنجد؛ البته اختلاف نظرهایی در نحوه وجود و یا وحدت و کثرت ماسوی‌الله، میان اندیشمندان اسلامی وجود دارد؛ اما با وجود این اختلاف نظرها، اصل علیت فاعلی داشتن خداوند، نسبت به موجودات امکانی (از جمله انسان) و مربوط بودن موجودات امکانی به خداوند، محل اختلاف نیست.

حال، اگر انسان این مربوط بودن را لحاظ کند، خدا و ماورای ماده را به یاد خواهد آورد و از «از خودیگانگی منفی» [NA] خواهد رهید و به سمت «از خودیگانگی مثبت» در مقابل خداوند و خود عالی خویش [SPA و GPA] پیش خواهد رفت.

از این بیان، نوعی تقریر تشکیکی، از مراتب مختلف خود فراموشی و از خودیگانگی مثبت به سمت علت فاعلی-ایجادیه قابل بازسازی است، که فراموشی هر مرتبه پایین‌تر نفسانی و مادی، یادآوری و توجه به یک مرتبه برتر را در پی دارد که به نوبه خود، یک مرتبه از خودیگانگی مثبت به سمت خود عالی [SPA] و همین‌طور از خودیگانگی مثبت به سمت خداوند (علت فاعلی-ایجادیه) [GPA] است.

علامه طباطبایی در امکان یادآوری مبدأ و علت ایجادیه با مکانیسم فراموشی و از خودیگانگی، معتقد است که نسبت میان این عالم با عالم ماوراء، نسبت «علیت و معلولیت» است که آن را نسبت «ظاهر و باطن» می‌نامند. ظاهر «حد و تعین» باطن است.

۲-۲. تحلیل رابطه دو تبیین «ازخودبیگانگی

مثبت»، مبتنی بر بُعد معرفت‌شناختی

سخن در باب ارتباط دو تبیین مبتنی بر بُعد معرفت‌شناختی، این است که از منظر متفکران اسلامی، رابطه محکم و وثیقی میان «شناخت خود عالی» [S] از سویی با «شناخت خودواند» [G] از سوی دیگر، وجود دارد؛ به گونه ای که اندیشمندان اسلامی نوعی رابطه تلازم مابین این شناخت‌ها قائل هستند.

سخن اندیشمندان اسلامی در این باب، مقتبس از آیه شریفه قرآن کریم که می‌فرماید: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (سوره حشر/ ۱۹). اندیشمندان در قالب‌های مختلف به این آیه پرداخته‌اند؛ برخی در مجموعه‌های تفسیر قرآن خویش و برخی در آثار مستقل به-

صورت موضوعی؛ در ادامه تعدادی از این موارد که حاوی نکات قابل ملاحظه‌ای در باب مسأله پژوهش حاضر است، بررسی خواهد شد؛ البته در غالب این آثار، مراد از اصطلاح ازخودبیگانگی و خودفراموشی، جنبه منفی آن است که در این پژوهش، ازخودبیگانگی منفی [NA] دانسته شده است.

مطهری قائل است که انسان تنها در صورتی می‌تواند خودآگاه شود که خداآگاه باشد؛ زیرا به دلیل قرابت و نزدیکی خدا با انسان، میان آگاهی انسان به خدا و آگاهی انسان به خودش، عینیت وجود دارد. در اگزستانسیالیسم، انسانی با توجه به خدا، «خداآگاه» و البته «ناخودآگاه» می‌شود. در قرآن، انسان در صورتی می‌تواند «خودآگاه» شود که «خداآگاه» باشد (مطهری، بی‌تا، ج ۲۳: ۳۱۵-۳۱۴).

همچو آنان می‌باشید ایچ پس
که فراموش از خدا کردند بس
پس فراموش از نفوس خویشان
ساختشان پروردگار ذوالمنن
(صفی‌علیشاه، ۱۳۷۸: ۷۵۹)

شیخ اشراق، در مقام مخاطب بیان می‌دارد که «تو خود را گم کرده‌ای و نمی‌دانی که چیستی، گاه به بدن حواله می‌کنی و می‌گویی که من این بدنم، و گاه چون دلت صفایی می‌یابد آن قدر می‌دانی که به شک می‌افتی که من این بدن هستم یا نه و این بدنم یا چیزی دیگر؟ تو ورای این همه‌ای، و همه اینها به این دلیل است که حق تعالی را فراموش کرده‌ای [«نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ» و در جایی دیگر «نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ»]. اگر

۱۳۶۳ب: ۲۷۵). کلید فهم این عبارات ملاصدرا در فهم نگاه صداری به سعادت حقیقی مبتنی بر حکمت نظری است. در نظام حکمت صداری، نهایت سعادت حقیقی در اشتداد وجودی فرد است که مسیر آن از طریق معرفت و افزایش شناخت می‌گذرد. در این میان شناخت خداوند، در اعلی درجه شناخت‌ها قرار دارد.

نکته تحلیلی: تشریح رابطه معکوس دو تبیین در مسیر سقوط

قرآن کریم گاهی از خودگرایی تبه‌کاران سخن می‌گوید: «و طائفه قد أهمتهم أنفسهم» و گاهی از «خودفراموشی» آنان: «ولا تکنوا کالذین نسوا الله فأنساهم أنفسهم»؛ تبه‌کاران و منافقان که «خود الهی» خویش را فراموش کرده‌اند، تنها به فکر «خود حیوانی» خویش هستند و محصول مشغول آن، درنده‌خویی آنان است. «کم من عقل أسیر تحت هوی أمير». او «خود الهی» و حقیقت انسانیش را زنده‌به‌گور کرده است و از این‌رو هم پایه حیوان بلکه فروتر از آن است: «إن هم إلا کالأنعام بل هم أضل سبیلاً» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۵۷).

رابطه بین شناخت خود عالی [S] و شناخت خداوند [G] و تأثیر آن در

حق تعالی را یاد کردی ... به برکت آنکه تو خدای را یاد کردی، خود را یافتی و بدانستی. عجب اینست که خود را در خود گم کرده‌ای و از جایی دور طلب می‌کنی» (شیخ اشراق، ۱۳۷۵، ج ۳: ۳۶۸-۳۶۹). نکته جالب توجه در این عبارت شیخ اشراق، توجه به جنبه عالی و معنوی انسان (خود عالی) در وقت صفای دل است که شروع چنین توجهی را شک معرفت‌شناختی در اصل و حقیقت وجود انسانی می‌داند.

چنین تبیینی از شیخ اشراق یادآور شک دکارتی است که گریزگاه دکارت در خروج از این شکوک، توجه به اندیشه پیرامون خود است؛ البته شیخ اشراق قرن‌ها پیش از دکارت می‌زیسته است (به روایتی حدود ۵۰۰ سال). ملاصدرا، تحلیل بعد معرفت‌شناختی آیه را با جایگاه حکمت حقیقی گره می‌زند که همان کسب معرفت حقیقی در عالم است و معتقد است که «فإن نظرت إليه بعین الحاجة و العبودیه فهو ينظر إليك بعین الرحمة و الإلهیه ... إن كنت من الذین ذمهم الله بنسبائهم إياه لأجل إعراضهم عن الحکمة و المعرفة و هی رؤیه الآیات و تذکرها علی الوجه الذی یؤدی إلی تذکر ذاته و صفاته... فقد صرت من الخاسرین الذین خسروا أنفسهم» (ملاصدرا،

از خودیگانگی مثبت [PA]، تنها در حالت کمال نیست؛ بلکه در مسیر سقوط نیز تبعاتی را در پی دارد؛ به گونه‌ای که عدم شناخت خود عالی [S] منجر به فاصله گرفتن از شناخت خداوند [G] و البته سقوط در ورطه از خودیگانگی منفی [NA] می‌شود.

۲-۳. ارائه مدل تلفیقی تبیین‌های از خودیگانگی مثبت

بر اساس موارد تشریح شده در باب از خودیگانگی مثبت در مطالب پیش گفته، انسان هرچه خود عالی را بیشتر بشناسد، همچنان خدا را بیشتر خواهد شناخت و در مسیر از خودیگانگی مثبت و کمال وجودی خویش، پیش خواهد رفت؛ در نهایت، بر اساس ترابط هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی تبیین‌های فلاسفه و متفکران اسلامی از «از خودیگانگی مثبت»، می‌توان قائل به رابطه دیالکتیک صعودی و همچنین نزولی در این مسیر شد.

در این بین سه حالت دیگر نیز قابل تحلیل است؛ در مجموع، چهار حالت قابل فرض است:

۱- شناخت و توجه بیشتر به خود عالی

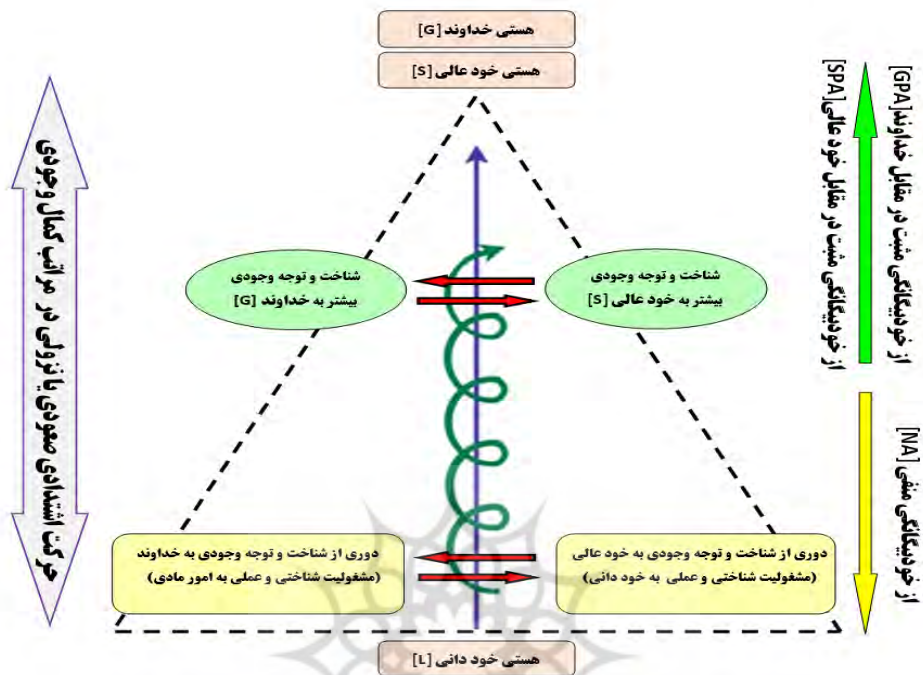
(خود حقیقی) که منجر به شناخت و توجه بیشتر به خداوند و حرکت به سمت کمال وجودی انسان و هستی می‌شود؛ از خودیگانگی مثبت [PA]؛

۲- شناخت و توجه بیشتر به خداوند که منجر به شناخت و توجه بیشتر به خود عالی (خود حقیقی) و حرکت به سمت کمال وجودی انسان و هستی می‌شود؛ از خودیگانگی مثبت [PA]؛

۳- دوری از شناخت و توجه به خود عالی (مشغولیت شناختی و عملی به خود دانی) که منجر به دوری از شناخت و توجه به خداوند و دوری از مسیر کمال وجودی می‌شود؛ از خودیگانگی منفی [NA]؛

۴- دوری از شناخت و توجه به خداوند (مشغولیت شناختی و عملی به امور دنیایی) که منجر به دوری از شناخت و توجه به خود عالی (مشغولیت شناختی و عملی به خود دانی) و دوری از مسیر کمال وجودی می‌شود؛ از خودیگانگی منفی [NA].

در نهایت، معانی و مطالب ارائه شده را می‌توان چنین در قالب مدل مفهومی بازنمایی کرد:

مدل شماره ۲: مدل مفهومی «از خودیگانگی مثبت» مبتنی بر تریاد هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی تبیین‌های فلاسفه و متفکران اسلامی

و نه در ذهن، خود را مالک چیزی نداند؛ چنین مسأله‌ای، از خودیگانگی منفی [NA] تلقی نمی‌شود، بلکه «از خودیگانگی مثبت» [PA] در مقابل حقیقتی محض و وجودی کامل به نام خداوند است. در نهایت این سیر، غفلت از «غیر او»، به اوج رسیده و حتی به «غفلت از خود» در مقابل خداوند می‌انجامد و همین است نهایت «از خودیگانگی مثبت» در مقابل «خداوند» [GPA]. تبیین دوم، «از خودیگانگی مثبت» در مقابل «خود عالی» [SPA] است؛ این تبیین مبتنی بر تفکیکی

نتیجه‌گیری

۱- در راستای کشف تبیین‌های موجود برای از خودیگانگی مثبت، در آثار فلاسفه و اندیشمندان اسلامی جست‌وجوی وسیعی صورت گرفت. نظرات اندیشمندان بر اساس اینکه از خودیگانگی در مقابل چه مؤلفه‌ای باشد، در دو تبیین دسته‌بندی شد: تبیین اول، از خودیگانگی مثبت در مقابل «خداوند» [GPA] است؛ بر اساس این تبیین، انسان در مقابل خداوند همه آنچه را که دارد، باید اعطا کند؛ به گونه‌ای که تا جای ممکن، نه در فعل

خداوند؛ به نوعی «یکسان‌سازی وجودی» شده داشته‌اند مابین نهایتِ GPA و SPA .
 ب: بر محور «نسبت خداوند با انسان به‌عنوان علت فاعلی-ایجادی»، این نتیجه حاصل شد که با توجه به وابستگی علی انسان به خداوند $[G]$ و این که خداوند علت فاعلی و ایجادِ هستی انسان است، در نتیجه، نوعی اتحاد و ربط مابین وجود خود حقیقی (خود عالی) $[S]$ و وجود خداوند $[G]$ فهم می‌شود؛ که مبتنی بر این فهم، از خودبیگانگی مثبت در مقابل خود عالی $[SPA]$ ، در واقع جلوه‌ای از «از خودبیگانگی مثبت در مقابل خداوند» $[GPA]$ به‌عنوان علت فاعلی و ایجادی است.

۳- در تحلیل رابطه دو تبیین SPA و GPA مبتنی بر بُعد معرفت‌شناختی (از منظر متفکران اسلامی)، رابطه محکم و وثیقی میان «شناخت خود عالی» $[S]$ با «شناخت خداوند» $[G]$ وجود دارد؛ به گونه‌ای که اندیشمندان اسلامی نوعی رابطه تلازم بین این شناخت‌ها قائل هستند. در نهایت، مبتنی بر دستاوردهای پژوهش، مدل مفهومی «از خودبیگانگی مثبت» مبتنی بر ترابط هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی تبیین‌های فلاسفه و متفکران اسلامی ارائه گردید. انسان هرچه خود عالی

است که در آثار متفکران اسلامی میان دو خود و یا دو نفس در انسان مطرح می‌شود. تفکیک بین دو خود دانی و عالی، بدین معنا نیست که در انسان «دو خود کاملاً مجزا» وجود دارد؛ بلکه در واقع یک انسان است که دارای درجات مختلفی از ارزش‌ها و تمایلات است. کمال فرد، در واقع از خودبیگانگی مثبت $[PA]$ و حرکتی است از خود دانی (خود ناقص)، به خود عالی (خود کامل). به دلیل محدودیت در زمان و توان و منابع بشری و ... هر اندازه که به خود دانی (L) توجه بیشتری بشود، فرد از خود عالی (S) باز خواهد ماند.

۲- تحلیل رابطه دو تبیین «از خودبیگانگی مثبت» [رابطه GPA و SPA]، از دو مجرا بوده است: مجرای اول، بعد هستی‌شناختی و مجرای دوم، بعد معرفت‌شناختی. در تحلیل رابطه دو تبیین SPA و GPA مبتنی بر بُعد هستی‌شناختی، مسأله مبنایی، هستی و وجود است که خود این مورد، بر دو محور است؛ الف: بر محور «نسبت خداوند با انسان به-عنوان کمال (علت غایی)»، سخن در این است که عرفا و فلاسفه اسلامی، غایت کمال انسان که همان نهایت حقیقت انسانی و یا خود عالی است را گره زده اند با تقرب به

را بیشتر بشناسد، همچنان خدا را بیشتر خواهد شناخت و در مسیر از خودیگانگی مثبت و کمال وجودی خویش، پیش خواهد رفت؛ به نوعی می توان به رابطه دیالکتیک صعودی و همچنین نزولی در این مسیر قائل شد.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این مقاله مستخرج از طرح تحقیقاتی نویسنده مسئول با عنوان «تبیین های از خودیگانگی مثبت در فلسفه اسلامی» است. این طرح تحقیقاتی با استفاده از اعتبارات ویژه پژوهشی (گرنه) دانشگاه مازندران در سال ۱۳۹۹ انجام شده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله مستخرج از رساله/پایان نامه نمی باشد.

منابع

قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی
تبیان.

جعفری، محمدتقی. (۱۳۹۴). خلوت انس.

تدوین و تنظیم عبدالله نصری. تهران:

مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم.

محقق علی اسلامی. قم: نشر اسرا.

حافظ شیرازی، خواجه شمس الدین محمد.

(۱۳۸۵). دیوان حافظ. تهران: نشر زوار،

چاپ چهارم.

حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۸۱). هزارویک

کلمه. قم: بوستان کتاب، چاپ سوم.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۷). سر نی

(نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی).

تهران: انتشارات علمی، چاپ هفتم.

شیخ اشراق، شهاب الدین سهروردی.

(۱۳۷۵). مجموعه مصنفات. تصحیح و

مقدمه هانری کربن و سیدحسین نصر و

نجفقلی حبیبی. تهران: مؤسسه مطالعات

و تحقیقات فرهنگی، چاپ دوم.

شیرازی، قطب الدین. (۱۳۶۹). دره التاج. به

اهتمام و تصحیح سیدمحمد مشکوه.

تهران: انتشارات حکمت، چاپ سوم.

قرآن کریم.

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۶۰). رسائل

ابن سینا. ترمه دری، ضیال‌الدین. تهران:

انتشارات مرکزی.

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۶۴). رساله

اضحویه. با تصحیح و مقدمه و تعلیقات

حسین خدیوچم. تهران: انتشارات

اطلاعات، چاپ دوم.

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۴۰۴).

التعلیقات. بیروت: مکتبه الاعلام

الاسلامی.

اسیری لاهیجی، محمد. (۱۳۱۲). مفاتیح

الإعجاز فی شرح گلشن راز. محقق /

مصحح: میرزا محمد ملک الکتاب.

بمبئی: بی نا.

بابا رکنا، مسعود بن عبد الله شیرازی.

(۱۳۵۹). نصوص الخصوص فی ترجمه

الفصوص. محقق / مصحح: رجبعلی

مظلومی. تهران: مؤسسه مطالعات

اسلامی دانشگاه مک گیل.

جعفری، محمدتقی. (۱۳۷۷). ترجمه و

تفسیر نهج البلاغه. مؤسسه تدوین و نشر

آثار علامه جعفری. ناشر الکترونیکی:

- صفی علیشاه، محمدحسن بن محمد باقر. (۱۳۷۸). تفسیر صفی. تهران: انتشارات منوچهری.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۷۸). شیعه در اسلام. قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۸۷). مجموعه رسائل علامه طباطبائی. به کوشش سیدهادی خسروشاهی. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۶۰). کلمات مکتونه من علوم أهل الحکمه و المعرفة. مصحح عطاردی قوچانی، عزیزالله. تهران: نشر فراهانی.
- قیصری، داود. (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم. محقق / مصحح سیدجلال الدین آشتیانی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مطهری، مرتضی. (بی تا). مجموعه آثار. تهران: انتشارات صدرا.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۰۲). مجموعه الرسائل التسعة. قم: مکتبه المصطفوی.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۵۴). المبدأ و المعاد. به تصحیح سیدجلال الدین آشتیانی. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۰). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تصحیح و تعلیق از سیدجلال الدین آشتیانی. مشهد: مرکز الجامعی للنشر، چاپ دوم.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۳ الف). رساله المشاعر. به اهتمام هانری کربن. تهران: کتابخانه طهوری، چاپ دوم.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۳ ب). مفاتیح الغیب. مقدمه و تصحیح از محمد خواجهوی. تهران: مؤسسه تحقیقات فرهنگی.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۶ الف). تفسیر القرآن الکریم. تحقیق محمد خواجهوی. قم: انتشارات بیدار.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۶ ب). شرح أصول الکافی. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۶۸). الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه

- الاربعه. قم: مكتبة المصطفوی، چاپ دوم.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۳۸۱). كسر الاصنام الجاهلیة. مقدمه و تصحیح و تعلیق از دکتر جهانگیری. تهران: بنیاد حكمت صدرا.
- ملاصدرا، صدرالدین محمد. (۱۴۲۲). شرح الهدایة الاثیریة. تصحیح از محمد مصطفی فولادكار. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- مولوی، جلال الدین محمد بلخی. (۱۳۸۴). دیوان کبیر شمس. مصحح: بدیع الزمان فروزانفر. تهران: نشر طلائیه.
- میرداماد، محمدباقر. (۱۳۶۷). القیسات. به اهتمام دکتر مهدی محقق؛ دکتر سیدعلی موسوی بهبهانی؛ پروفیسور ایزوتسو؛ دکتر ابراهیم دیباجی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- نجم الدین کبری، احمد. (۱۳۶۸). فوائج الجمال و فوائج الجلال. ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی. محقق/مصحح: حسین حیدرخانی مشتاقعلی. تهران: انتشارات مروی.
- نراقی، ملااحمد. (۱۳۷۸). معراج السعادة. محقق/مصحح: محمد نقدی. قم: مؤسسه دار هجرت، چاپ ششم.
- Al-Turaihi, Sadiq Abbas Hadi (2022). Alienation in Al-Hallaj's poetry. AL-Mawrid Journal, 49 (1), 107-122
- Aminrazavi, M. (2001). God, Creation, and the Image of The Human Person in Islam. In: Koslowski, P. (eds) The Concept of God, the Origin of the World, and the Image of the Human in the World Religions. A Discourse of the World Religions, vol 1. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-010-0999-7_7
- Bruce, Steve & Yearley, Steven (2006). The SAGE Dictionary of Sociology. London: SAGE Publications.
- Fowler J. (2020). Causality: Macrocosmic and Microcosmic Theories of Cause and Effect in Belief Systems. Liverpool University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv3029rp3>
- Fromm, Erich & Anderson, Leonard A. (2017). The

- Sane Society. London & New York: Routledge.
- Honderich, Ted, (2005). The Oxford Companion to Philosophy. New York: Oxford University Press.
- Koca, Ö. (2020). Islam, Causality, and Freedom: From the Medieval to the Modern Era. India: Cambridge University Press.
- Krishna, Daya, (1970). Alienation, Positive and Negative. *Diogenes*, 18(72), 39-55.
- Sebastian, Vidal. (2021). Spectacle, positive alienation and immanent subjectivity. *Athenea Digital. Revista de pensamiento e investigación social*. 21(2),1-27. <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.2779>
- Liao, F. (1989). Positive alienation and its reflection in taoist thought. *International Sociology*, 4(1), 5–17. <https://doi.org/10.1177/026858089004001001>